

Selçukluların Askerî Üssü: Hüzistân

İsmet Burak BATIR^{1*}

¹ Dr., İSTANBUL.

* ismetburakbatir90@gmail.com

+ ORCID: 0000-0003-0572-6110

Efe YEŞİLDURAK^{2*}

² Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, SAKARYA.

* eyesildurak@sakarya.edu.tr

+ ORCID: 0000-0003-4924-7998

Öz– Hüzistân, eskiçağlardan beri stratejik konumu dolayısıyla siyasi, iktisadi ve askerî öneme sahiptir. Abbâsi Halifesi Mansûr tarafından Bağdat’ın kurulmasından sonra bölgenin siyasi ve iktisadi öneminin azalmasına rağmen askerî önemi devam etmiştir. Hilâfet merkezine yakınlığı nedeniyle askerî önemini muhafaza eden bölge özellikle Selçuklular devrinde saltanat iddiasında bulunan melikler tarafından askerî üs olarak kullanılmıştır. Tuğrul Bey zamanında Selçuklu hâkimiyetine geçen Hüzistân, Büyük Selçuklular devrinde askerî iktâ olarak Hezâresb’e verilmiştir. Onun ölümünden sonra Melikşah devrinde Emir Porsuk ve oğulları Hüzistân’a hâkim olmuştur. Bu çalışma, iki başlık altında incelenmiştir. İlk olarak Büyük Selçuklu Devleti sultanı Melikşah’ın vefatından sonra saltanat mücadelesine giren Berkjaruk ve Muhammed Tapar arasındaki mücadelede Hüzistân’ın önemine değinilecektir. Bunun yanında Porsukoğullarının bu süreçte Selçuklu meliklerine karşı izlediği politika değerlendirilecektir. Çalışmanın ikinci kısmında ise başkenti ele geçirmek isteyen Irak Selçuklu Devleti meliklerinin saltanat iddiası sürecinde Hüzistân’ın askerî önemi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler– Hüzistân, Büyük Selçuklular, Berkjaruk, Muhammed Tapar, Irak Selçukluları.

Military Base of Saldjükids: Khūzistān

Abstract– Khūzistān was political, economic and military importance since ancient times due to its strategic location. After the establishment of Baghdad by the Abbasid Caliph al-Mansur, the military importance of the region continued although the decrease in its political and economic importance. The region, which preserved its military importance due to its vicinage to the center of the caliphate, was used as a military base, especially during the Saldjükid era, by the maliks who claimed the reign. Khūzistān, which came under the rule of the Saldjükid during the reign of Toghril (I) Beg, was given to Hezaresb as a military iqta’ during the reign of the Great Saldjükids. After the death of Hezaresb, Amir Bursuk and his sons took over the Khūzistān during the reign of Malik-Shāh. This study is examined in two parts. Firstly, the importance of Khūzistān in the struggle between Berkyārūk and Muhammad Tapar, who embarked on the struggle for the reign after the death of Malik-Shāh, the sultan of the Great Saldjükid State, will be mentioned. Moreover, the policy of the sons of Bursuk against the Saldjükid maliks in this process will be evaluated. In the second part of the study, the military importance of Khūzistān in the process of claiming the reign of the Iraqi Saldjükid State maliks who want to seize the capital will be emphasized.

Keywords – Khūzistān, Great Saldjükids, Berkyārūk, Muhammad Tapar, Iraqi Saldjükids.

Giriş

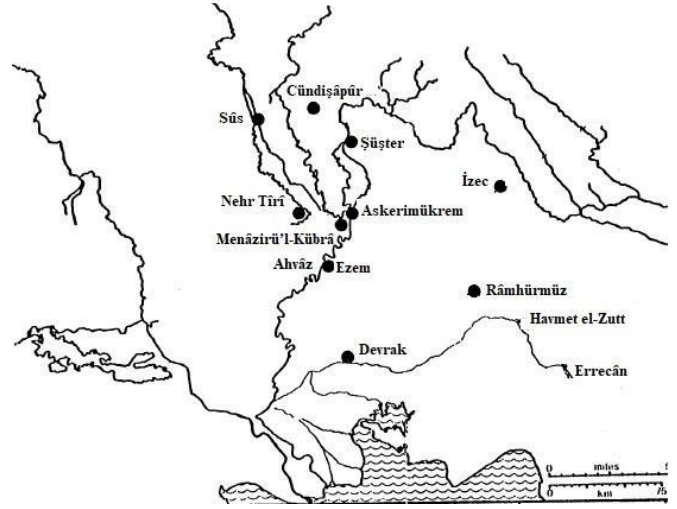
Hüzların yaşadığı yer anlamına gelen Hüzistân, Hüz (خور) kelimesi ve -stan (ستان) ekinin birleşiminden oluşmaktadır. İslâm coğrafya yazarlarına göre Hüzistân'ın doğusunda Fars ve İsfahân, batı tarafında Vâsit, kuzeyinde Cibâl, güney ve güneybatısında Basra Körfezi yer almaktadır.¹ İran'ın en eski yerleşim yerlerinden olan bölge, Aryâi kavimlerin (Medler, Persler, Partlar) bölgeye gelmesiyle medeniyetin hızla geliştiği yerlerden biri olmuştur. Sâsânilerin kuruluşundan sonra Hüzistân siyasi, askerî, iktisadî ve bilimsel gelişmelerin merkezi haline geldi. Sâsânî hükümdarlarının bilimsel gelişmeleri desteklemesi neticesinde Cündişâpur'da büyük bir üniversite inşa edildi.² Kurulan bu üniversiteye daha sonra hastane, kütüphâne, rasathâne, tercüme evi (Dâru'l-ilm) gibi kurumlar da eklenerek birçok bilim insanına ev sahipliği yapmıştır.

Hüzistân, Bağdat'ın kuruluşuna kadar önemini sürdürdü. Abbâsiler döneminde Bağdat hilâfet merkezi olduktan sonra İslâm dünyasının ilim ve kültür merkezi haline geldi. Böylece Hüzistân İslâm öncesi var olan şöhretini her alanda kaybetti. Abbâsilerin siyasi otoritesini kaybetmesiyle Tâhirîler (205/821-259/873) ve Saffârîler (247/861-393/1003) gibi mahallî hânedanların Hüzistân'ı işgal etmesi ve 15 Şevval 255 (26 Eylül 869) tarihinde çıkan Zencî isyanı³ bölgenin sosyo-ekonomik yönden çöküşüne zemin hazırladı. Bunun yanında Hüzistân'a vergi tahsili için görevlendirilen Beridî ailesinin⁴ keyfi uygulamaları halkta huzursuzluğa yol açtı ve bunun neticesinde halk bölge şehirlerinden uzaklaştı.

Deylem bölgesinde ortaya çıkan Büveyhioğulları İran'ın güneyine ilerleyerek Ali b. Büveyh (İmâdüddeve) (320/932-338/949) önderliğinde Fars'ı ele geçirdiler. Akabinde Ali b. Büveyh'in kardeşi Ahmed b. Büveyh de (Muizzüddeve) (334/945-356/967) Hüzistân'ın yönetimini Beridîlerden alarak bölgeye hâkim oldu. Hüzistân'ı askerî üs olarak kullanan Muizzüddeve Bağdat'ı ele geçirerek Abbâsî hilâfeti üzerinde siyasi hâkimiyet kurdu. Büveyhî hükümdarı Adudüddeve'nin halefleri arasında meydana gelen mücadeleler bölge şehirlerini oldukça tahrip etti. Büveyhilerin Hüzistân hâkimiyeti Selçukluların gelişine kadar devam etti. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey zamanında Hüzistân dâhil Büveyhî toprakları Selçukluların eline geçti.⁵

Hüzistân'ın Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyetine geçmesinden sonra bölge, her yıl merkezî yönetime muayyen bir vergi göndermek kaydıyla Tâcü'l-mülûk Ebû Kâlicâr Hezâresb b. Bengîr'in

yönetimine bırakıldı.⁶ Hezâresb'in 462 (1069) yılında ölümünden sonra Melikşah'ın vefatına kadar bölgenin kim tarafından yönetildiği bilinmemektedir. Bu çalışma, doğudan batıya giden güzergâh üzerinde bulunması nedeniyle hem Büyük Selçuklu Devleti hem de Irak Selçuklu Devleti'nde saltanat mücadelelerinde ön plana çıkan Hüzistân bölgesinin askerî üs olması konu edinecektir.

Hüzistân şehirlerini ve akarsularını gösteren bir harita.⁷

1) Büyük Selçuklu Devleti Döneminde Hüzistân

Sultan Melikşah 16 Şevval 485 (19 Kasım 1092) tarihinde ölünce Büyük Selçuklu Devleti tahtına oğlu Berkıyaruk geçti. Ancak Berkıyaruk, hükümdarlığının ilk yıllarında Terken Hatun'un⁸ oğlu Mahmûd'un isyanıyla karşılaştı. Terken Hatun Halife Muktedî-Biemrillâh ile anlaşarak Mahmûd adına hutbe okutup onu sultan ilan etti. Berkıyaruk bunun üzerine Terken Hatun ile saltanat mücadelesine girişti. Terken Hatun yenilmesi üzerine yapılan anlaşma gereğince Fars ve İsfahân dışında kalan yerler Berkıyaruk'a bırakıldı. Terken Hatun anlaşmadan sonra diğer hânedan üyeleriyle birlikte Berkıyaruk üzerine yürüdüysen de başarılı olamadı. Daha sonra Berkıyaruk Bağdat'a gitti. Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından Rükneddin unvanıyla 14 Muharrem 487 (3 Şubat 1094) tarihinde adına hutbe okundu ve sultan ilân edildi.⁹

¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015, s. 96; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 231; *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrikile'l-mağrib*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 87; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, (Nşr. G. le Strange-R. A. Nicholson), Esâtîr, Tahran, 1384 hş., s. 121; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. II, Dâru Sâdır, Beyrut, 1977, s. 405; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 258; Hamdullâh Müstevfî, *Nüzheti'l-kulûb*, (Nşr. Muhammed Debir Siyâkî), Ketâbhâne-i Tâhûrî, Tahran, 1336 hş., s. 109.

² I. Şâpûr (240-272) tarafından kurulan Cündişâpur şehri, Sûs ile Hemedan şehirleri arasında almaktadır. 256 yılında I. Şâpûr ile Roma İmparatoru Valerianus (252/253-260) arasında yapılan savaşta Valerianus ve askerleri esir alındı. Esir alınanların içerisinde bulunan sanatçılar, bilginler ve işçilerden oluşan kalabalık bir grup Cündişâpur'a getirilerek şehrin entelektüel bir şehir olmasını sağlandı. Recep Uslu, "Cündişâpur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. VIII, İstanbul, 1993, s. 117; Emine Bilgiç, "Pers Kralı I. Şapur'un Roma İmparatoru Valerianus'u Esir Alması", *MJH*, C. II/2, s. 25-34.

³ Zencî isyanı için detaylı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, Ali b. Muhammed ez-Zencî, *DİA*, İstanbul, 1989, C. II, s. 413-414.

⁴ Beridîler hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özyayın, "Beridîler", *DİA*, İstanbul, 1992, C. V, s. 501-502.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, (Çev. Kıvameddin Burslan), TTK Yayınları, Ankara, 2016, s. 280-281; Hemedânî, *Tekmilletü't-tâberî*, (Nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), (Taberî, Tarih içinde), C. XI, Beyrut,

t.y, s. 292; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, (Nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafâ Abdülkâdir Atâ), C. XV, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, s. 349; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, (Çev. Abdülkerim Özyayın), C. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 231-232; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, s. 496-500.

⁶ Sultan Tuğrul Bey, Hüzistân ve Basra'yı yıllık üç yüz altmış bin dinar karşılığında Hezâresb'e iktâ olarak verdi. Sultan Alparslan döneminde biriken borçlar istenince Hezâresb'in borcunu göndermemesi üzerine merkezle arası bozulmuştur. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C. XVI, s. 3; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. IX, s. 466; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, (Thk. Muhammed Enes el-Hin, İbrahim Zeybek), C. XVII, Dimaşk, 1434, s. 496.

⁷ Nanette Merie Pyne, *The impact of the Seljuq invasion on Khuzestan: an inquiry into the historical, geographical, numismatic, and archaeological evidence*, Basılmamış Doktora Tezi, Near Eastern History, Archaeology and Literature, Washington 1982, s. 157.

⁸ Gülay Öğün Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, C. XL, İstanbul, 2011, s. 510.

⁹ Zahîrü'ddin Nişâbüri, *Selçuknâme*, (Çev. Ayşe Gül Fidan), Kopernik Kitap, İstanbul, 2018, s. 98-100; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-selçukiyye*, (Çev. Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 51-52; Râvendî, *Râhatü's-südûr ve ayetü's-sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 136-139; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 184-185; Bündârî, *Zühdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, (Çev. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 83-84 (bundan sonra Bündârî/Kıvameddin Burslan); Abü'l-Farac, *Abü'l-Farac Tarihi*, (Çev.

Berkyaruk, Terken Hatun ile mücadelesinden sonra diğer hânedan üyeleri ile de mücadele etmiştir. Bunlardan en önemlisi kardeşi Muhammed Tapar ile oluydu. Hûzistân'ın Bağdat'a yakın olması hasebiyle Berkyaruk ve Muhammed Tapar hilâfet merkeziyle irtibatı Hûzistân güzergâhıyla sağlıyordu. Bu nedenle taraflar arasında yapılan mücadeleler sırasında Hûzistân'ın askerî üs olarak kullanılması ve ordu için lojistik destek sağlaması bölgeyi daha da önemli hale getirmiştir. Bu kısımda Berkyaruk ve Muhammed Tapar ile mücadelesinde Hûzistân'ın askerî üs olarak öneminden bahsedilecektir.

Sultan Berkyaruk, Büyük Selçuklu Devleti tahtına geçince Muhammed Tapar'a melik sıfatıyla Gence ve civarını iktâ etti. Ancak Muhammed Tapar, Berkyaruk tarafından azledilen Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk (ö. 494/1101)'ün başını çektiği bir grup emirîni kışkırtmasıyla ağabeyi Berkyaruk'a karşı isyan hareketi başlattı.¹⁰ İleri gelen emirlerin katılımıyla güçlenen Muhammed Tapar, Emîr Gevherâyîn'i Bağdat'a gönderdi. Ardından Halife Müstazhir Billâh'tan kendi adına hutbe okutmasını talep etti. Muhammed Tapar'ın bu isteğini kabul eden Halife onun adına 17 Zilhicce 492 (4 Kasım 1099) tarihinde Bağdat'ta hutbe okuttu. Bu durumdan haberdar olan Sultan Berkyaruk, isyanı bastırmak üzere derhal Zencân'a gitti. Bu sırada Hûzistân'da bulunan Emîr Porsuk'un oğulları Zengî ve Akböri'ye kendisine yardım etmeleri için mektup yazdı.¹¹ Porsukoğulları babalarının ölümünden sorumlu tuttukları dönemin Veziri Mecdülmülk (ö. 492/1099)'ün¹² kendilerine verildiği takdirde yardım edeceklerini bildirdi. Her ne kadar Berkyaruk böyle bir talebe razı olmamasına rağmen Mecdülmülk'ü öldürdü. Hûzistân hâkimi olan Porsukoğullarının Selçuklu sultanına sözünü geçirebilecek kadar güçlü olması dikkate değerdir. Mecdülmülk'ün ölümü Berkyaruk'un ordusunda büyük bir huzursuzluğa yol açtı. Hatta bazı emirlerin Muhammed Tapar'ın tarafına geçmesine neden oldu. Bu sırada İzzülmülk b. Nizâmülmülk ve Emîr Yınal b. Ânûstekin'in birlikleriyle beraber Berkyaruk'un tarafına geçmesi bozulan güç dengesini biraz da olsa düzeltmiştir. Berkyaruk yanındaki 200 süvâri birliği ile Rey'e geldiyse de kardeşi ile savaşmayı göze alamadığından başkent İsfahân'a gitti. İsfahân kapısına kadar giden Berkyaruk'a şehrin kapıları açılmayınca o da Hûzistân'a çekilmek zorunda kaldı. Berkyaruk ve birlikleri Hûzistân'a geldiğinde perişan hâldeydi. Berkyaruk'un Hûzistân'da olduğu haberini alan bazı emirler buraya geldi. Berkyaruk Hûzistân'ı kendine üs olarak seçti. Bundan sonra atacağı adımlar karar vermek ve ordusunu teçhiz etmek için bir müddet burada kaldı. Yaptığı planlar neticesinde ilk önce Hûzistân'dan Vâsit'a oradan da Bağdat'a

hareket ederek 15 Safer 493 (31 Aralık 1099) tarihinde kendi adına hutbe okuttu.¹³

Yukarıda izah edilen mücadeleden başka Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında beş savaş meydana geldi. Meydana gelen bu mücadelelerden konumuzu ilgilendiren kısımlarına değineceğiz. Berkyaruk Bağdat'ta kışı geçirdikten sonra hazırlıklarını tamamlayarak Muhammed Tapar ile savaşmak için Hemedân yakınlarındaki Sefidrûd'a geldi. İki tarafın ordusunda da devrin meşhûr kumandanları yer almaktaydı. Meydana gelen savaşta Muhammed Tapar safında yer alan Emîr-i âhûr İnanç Yabgu'nun saldırısı sonucunda Sultan Berkyaruk'un ordusu dağılmaya başladı. Orduyu toparlamak isteyen Emîr Gevherâyîn'in öldürülmesiyle kesin şekilde yenilgiye uğrayan Berkyaruk yanında kalan 50 askerî ile kaçmak zorunda kaldı. Bağdat'ta Berkyaruk adına okunan hutbe 14 Recep 493 (25 Mayıs 1100) tarihinden sonra Muhammed Tapar adına okunmaya başlandı.¹⁴ Berkyaruk bu yenilgiden sonra diğer kardeşi Horasan Meliki Sencer ile mücadeleye girdi ancak yine başarılı olamadı ve Cürcân taraflarına kaçtı. Buradan Dâmgân'a giden Berkyaruk'un yanında sadece 17 süvâri birliği bulunuyordu. Dâmgân'da Berkyaruk'a katılan Emîr Çavlı (ö. 510/1116) ve bölgedeki önde gelen emirlerin de katılımıyla onun maiyeti 3000 kişilik bir süvâri birliğine ulaştı. Berkyaruk yeteri kadar asker sayısına ulaşınca İsfahân'a doğru yola çıktı. Bu gelişmeleri haber alan Muhammed Tapar ise Berkyaruk'tan önce hareket ederek İsfahân'ı ele geçirdi. Muhtemelen Berkyaruk İsfahân'a giderken ordusunu Muhammed Tapar ile savaşacak kadar yeterli donanımda görmedi. Bu nedenle onunla karşılaşmaktan vazgeçerek Hûzistân'a doğru yola çıktı. Hûzistân hâkimi Emîr Porsuk'un iki oğlu Zengî ve İlbeyi o sırada Askerimükrem¹⁵ şehrinde bulunuyordu. Berkyaruk onların yanına giderek Muhammed Tapar ile girişeceği mücadeleye destek istedi. Porsukoğulları, Berkyaruk'a desteğini açıklayarak kendilerine bağlı askerî birliği sultanın emrine verdi.¹⁶

Berkyaruk iki ay kaldığı Hûzistân'dan Hemedân'a hareket etti. Hemedân'da nüfuz sahibi olan Emîr Ayaz'ı kendi yanına çekmeyi beheran Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar ile yapılıcak savaş öncesi hazırlıklarını tamamladı. Muhammed Tapar yapılan savaşta yenilince kardeşi Sencer'in yanına gitti. Savaş sırasında Müeyyidülmülk de esir alınarak öldürüldü. Muhammed Tapar ile yapılan savaşın sonra Berkyaruk'un ordusuna sürekli yeni emirler katılmaktaydı. Hatta ordunun 100.000 kişiyi geçtiğinden bahsedilir. Ordunun sayıca fazla olması iase problemini de beraberinde getirmişti. Bu nedenle Berkyaruk ordunun bir kısmını tasfiye etmek zorunda kaldı. Ordudan ilk ayrılan Nûruddevle Dübeys b. Sadaka¹⁷

Ömer Rıza Doğrul), C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1945, s. 334-335; Reşîdü'ddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-tevârih (Zikr-i târih-i âl-i selçuk)*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, s. 96-99; Krş. Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İÜEF Yayınları, İstanbul, 2001, s. 16-17; Muharrem Kesik, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021, s. 223; a.mlf, "Berkyaruk", *DİA*, C. V, İstanbul, 1992, s. 514-516.

¹⁰ Müeyyidülmülk, Berkyaruk'un kendisini vezirlikten azletmesi sebebiyle ona karşı kin ve nefret duyuyordu. Görevden alınmasının nedenini de Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun ve Divân-ı İstifâ'nın reisi Mecdülmülk Ebü'l-Fazl olduğunu düşünüyordu. Bunun yanında bu süreçte Müeyyidülmülk ile kardeşi Fahrülmülk'ün de babalarının mirası sebebiyle araları açıldı ve Fahrülmülk bu durumdan istifade ederek Sultan Berkyaruk'a yüklü miktarda para gönderip vezirlik istedi. Bütün bu gelişmeler neticesinde hapse atılan Müeyyidülmülk hapisten çıktktan sonra bütün gücüyle Muhammed Tapar'ın isyanına destek verdi. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 237-238; Bündârî/Kıvameddîn Burslan, s. 88-89; Reşîdü'ddîn, *Cami'ü't-tevârih*, s. 101; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 12-13; a. mlf, "Müeyyidülmülk", *DİA*, C. XXXI, Ankara, 2020, s. 490; Pınar Kaya Tan, "Câmi'ü't-Tevârih'te Selçuklu Devlet Adamları Hakkındaki Şiirler", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, sy. XVI/I, s. 53.

¹¹ Porsukoğullarının Hûzistân'daki faaliyetleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Büyük Selçuklular'ın Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları", *Tarih Dergisi*, sy. 71, s. 91-113.

¹² Mecdülmülk'ün siyasi hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Esra Türkoğlu, *Büyük Selçuklu Devlet Adanı Müstevfi Mecdü'l-Mülk, Hayatı ve Faaliyetleri (1049-1099)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

¹³ Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 101-102; Râvendî, *Râhatü's-südûr*, C. I, s. 142; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 242; Bündârî/Kıvameddîn Burslan, s. 90; Reşîdü'ddîn, *Cami'ü't-tevârih*, s. 102; Hamdullâh Müstevfi, *Târih-i güzide*, (Nşr. Abdülhüseyn Nevâi), Müessesesi-İ İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1364 hş., s. 442; H. İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit v.dğr.), C. V, Kayhan Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 57; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 14-15; a. mlf, *Sultan Berkyaruk*, s. 57-59; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular*, C. I, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013, s. 213.

¹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 243; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 19.

¹⁵ Günümüzde mevcut olmayan Ahvâz'ın kuzeyinde bulunan eski bir şehirdir. Mustafa L. Bilge, "Askerimükrem", *DİA*, C. III, İstanbul, 1991, s. 493-494.

¹⁶ Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Emiri Atabeg Çavlı Sakavu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 38, İstanbul, 2003 s. 40.

¹⁷ Nûruddevle Dübeys b. Sadaka'nın siyasi hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Dübeys b. Sadaka", *DİA*, C. X, s. 14; Pınar Kaya

(ö. 529/1135) oldu. Daha sonra Emîr Ayaz ve Kürboğa'nın da aralarında olduğu emîrlere ordudan ayrılınca Berkyaruk'un asker sayısında önemli derecede azalma meydana geldi. Bunu haber alan Muhammed Tapar vakit kaybetmeksizin Melik Sencer ile birlikte hazırlıklara başladı. Bu sırada Berkyaruk Hemedân'a gitmeye karar vererek, burada bulunan Emîr Ayaz'la görüşüp ordusunu güçlendirmeyi planladı. Ancak Emîr Ayaz'ın Muhammed Tapar ile görüşüğünü öğrenince Hemedân gitmekten vazgeçti ve Hüzistân'a doğru yola çıktı. Berkyaruk, Şüşter şehrine gelirken şehrin hâkimi Porsukoğullarına haber gönderdi. Ancak Muhammed Tapar'dan korkan Porsukoğulları, Berkyaruk'tan gelen habere itibar etmedi. Bunun üzerine 17 Zilkade 494 (13 Eylül 1101) tarihinde Bağdat'a giden Berkyaruk adına hutbe okuttu.¹⁸

Berkyaruk'un Bağdat'tan çıkmasını fırsat bilen Muhammed Tapar, Melik Sencer ile birlikte Bağdat'a gelerek hutbeyi kendi adına okuttu. Muhammed Tapar Bağdat'tan ayrılınca Berkyaruk da onu takibe başladı. Ordusunu güçlendirmek için ilk olarak Vâsıt'a gelen Berkyaruk burada önde gelen emîrlere kendisine katılmasını istedi. Berkyaruk talebine olumlu cevap veren emîrlere sultanın ordusuna katıldı. Yönünü Hüzistân'a çeviren Berkyaruk maiyetiyle birlikte Ahvâz'da bulunan Porsukoğullarının yanına geldi. Bu sefer Berkyaruk'un teklifini kabul eden Porsukoğulları yanındaki emîrlere birlikte sultana katıldı. Porsukoğullarının kendisine katılmasıyla ordusu güçlenen Sultan Berkyaruk Nihâvend'e gitti. Nihâvend'in yakınında bulunan Rûzrâver'de¹⁹ karşılaşılan iki ordu arasında yapılan savaş kısa sürdü. Berkyaruk'un üstünlüğüyle biten savaş sonunda yapılan anlaşmada Muhammed Tapar, Berkyaruk'u sultan olarak tanıdı.²⁰ Kısa süre sonra anlaşmayı bozan Muhammed Tapar ağabeyine karşı isyan etti. Bunun üzerine Muhammed Tapar'ın üzerine ordu sevk eden Berkyaruk, Rey civarında yapılan savaşta onu mağlûp etti. Muhammed Tapar daha sonra az sayıdaki askerleriyle birlikte İsfahân'a geldi. Berkyaruk bu sefer de Muhammed Tapar'ı İsfahân'da kuşatma altına aldı. Kuşatmaya çok fazla dayanamayan Muhammed Tapar gizlice yanındaki süvâri birliğiyle birlikte Sâve tarafına kaçmak zorunda kaldı. Berkyaruk bunu haber alınca ağabeyinin peşine düşerek Muhammed Tapar ile Hoy Kapısı'nda karşılaştı. Taraflar arasında 8 Cemâziyelevvel 496 (19 Şubat 1103) tarihinde yapılan savaşta Muhammed Tapar, ağabeyine yine mağlûp oldu. Bu, iki taraf arasında yapılan beşinci ve son savaştı. Rebîülâhîr 497 (Ocak 1104)'de yapılan anlaşmaya göre Hüzistân dâhil İran topraklarının çoğu Berkyaruk'a, İran'ın batısında kalan topraklar ise Muhammed Tapar'a verilecekti.²¹

Görüldüğü üzere Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında geçen mücadelede Hüzistân son derece önem teşkil ediyordu. Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar'a karşı güçsüz duruma düştüğü zaman Hüzistân'dan askerî ve lojistik sağlamak suretiyle taht mücadelesinde üstünlük sağlamaya çabalıyordu. Bu mücadelede

bölgenin hâkimi Porsukoğullarının Berkyaruk'a desteği yadsınamaz bir gerçektir. Muhtemelen bu desteğin arka planında Emîr Porsuk'un Melikşah'ın vefatından sonra Berkyaruk'un safında yer alması yatmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi Irak Selçuklularında da Hüzistân taht mücadelesi için önemli rol oynayacaktır. Bir sonraki başlıkta bu durumu inceleyeceğiz.

2) Irak Selçuklu Devleti Döneminde Hüzistân

Sultan Muhammed Tapar ölümünden önce oğlu Mahmûd'u veliâht ilân etti. Mahmûd, babasının vefatı üzerine İsfahân'da Büyük Selçuklu Devleti tahtına oturdu. Sencer yeğeninin hâkimiyetini kabul etmeyerek onunla mücadeleye girişti. Sâve yakınlarında 2 Cemâziyelâhîr 513 (10 Eylül 1119) tarihinde iki taraf arasında meydana gelen savaşta Mahmûd yenilerek İsfahân'a çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Sultan Sencer, yeğeni Mahmûd'a Irak, Hüzistân'ın yarısı, İsfahân, Hemedân, Cibâl, Fars, Kirmân, Azerbaycan, Diyarbekir, Suriye ile Musul topraklarını vererek Irak Selçuklu Devleti sultanı unvanıyla ülkesine gönderdi. Ayrıca Mahmûd'un kendisi için tehlike oluşturmasının önüne geçmek amacıyla kardeşlerinden Selçuk Şah'a ve atabegi Karaca es-Sâkî (ö. 526/1132)'ye²² Hüzistân'ın yarısı, Fars ve İsfahân'ı; Tuğrul'a ise Cibâl'in doğu toprakları ile Gîlân'ı iktâ etti.²³

Irak Selçuklu sultanı Mahmûd, I. Tuğrul ve Melik Selçuk Şah dönemlerinde Hüzistân'ın askerî üs olarak kullanıldığına dair ciddi emârelere rastlamıyoruz. Sultan Mahmûd'un oğulları Melik Muhammed ve Melik Melikşah'ın saltanat mücadeleleri ve sonrasında Irak Selçuklu melikleri tarafından Hüzistân'ın askerî amaçlarla kullanıldığını görüyoruz. Amcaları Sultan Mes'ûd'un 547 (1152) yılında vefat etmesi üzerine yeğenleri Muhammed ve Melikşah Irak Selçuklu Devleti tahtına geçmek için harekete geçti. O sırada Hüzistân'da bulunan Muhammed Hemedân'ı; Melikşah ise İsfahân'ı zaptetmek için yola çıktı. Devletin ileri gelen emîrleri Muhammed'in tahta geçmesini istediye de Sultan Mes'ûd'un hâcibi ve dönemin en nüfuzlu adamlarından biri olan Has Bey ve Azerbaycan nâibi Emîr Zengî Candar Melikşah'ın tahta geçmesi için Melikşah'a destek verdi. Nitekim Melikşah Sultan Mes'ûd'un ölümünün ardından Irak Selçuklu Devleti tahtına geçti. Ancak Melikşah'ın eğlence ve içkiye düşkünlüğü ve devlet yönetimine karşı kayıtsız kalması nedeniyle Has Bey onu tutuklatarak Hemedân Kalesi'ne hapsedti. Akabinde Emîr Cemâleddin İl-Kafşud b. Kaymaz'ı Hüzistân'da bulunan Melik Muhammed'i Hemedân'a getirmesi için görevlendirdi. Emîr İl-Kafşud Hemedân yolunda Melik Muhammed'e Has Bey'in saltanatı ele geçirmek için yaptığı gizli planlardan bahsetti. Has Bey'in planlarını öğrenen Melik Muhammed Has Bey ve adamlarını şüphelendirmemek adına onlara yakınlık göstererek güvenlerini kazandı. Hemedân'daki Köşk-i Cedîd'de 17 Muharrem 548 (14 Nisan 1153)²⁴ tarihinde emîrlere yemin alarak

Tan, "Irak Selçuklu, Abbâsî Hilâfeti ve Büyük Selçuklu Üçgeninde Kudretli Hille Emîri: Dübeys B. Sadaka", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy. 16, s. 225-249.

¹⁸ Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 103; el-Hüseynî, *Ahbârü 'd-devleti's-selçukiyye*, s. 53; Râvendî, *Râhatü's-südûr*, C. I, s. 144; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 250-253; Bündârî/Kıvameddin Burslan, s. 89; Reşîdü'ddin, *Cami'ü't-tevârih*, s. 104; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), C. XII, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 307-308; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber*, C. V, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1979, s. 28-30; Mücmelü't-tevârih ve'l-kıssa, (Nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran, 1939, s. 409-410; Krş. Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 22-24; a. mlf, *Sultan Berkyaruk*, s. 65-66; Özgüdenli, *Selçuklular*, C. I, s. 215; Özeydın, "Muhammed Tapar", s. 579-580.

¹⁹ Nihâvend yakınlarında bulunan bir belde. Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, C. III, s. 78.

²⁰ Anlaşmanın tam metni için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 271; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 28.

²¹ el-Hüseynî, *Ahbârü 'd-devleti's-selçukiyye*, s. 54; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 203, 301; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XII, s. 316; Reşîdü'ddin,

Cami'ü't-tevârih, s. 104; Müstevfî, *Târih-i güzide*, s. 443-444; Krş. Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel*, C. V, s. 60; Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 35; a. mlf, *Sultan Berkyaruk*, s. 79-80; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 230; Özgüdenli, *Selçuklular*, C. I, s. 216; Özeydın, "Muhammed Tapar", s. 580.

²² Atabeg Karaca Sâkî'nin hayatı ve siyasî faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Murat Öztürk, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2019, s. 24-35.

²³ Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 113; el-Hüseynî, *Ahbârü 'd-devleti's-selçukiyye*, s. 62; Râvendî, *Râhatü's-südûr*, C. I s. 166; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. X, s. 435; Bündârî/Kıvameddin Burslan, s. 121 v.d.; Reşîdü'ddin, *Cami'ü't-tevârih*, s. 114-115; Müstevfî, *Târih-i güzide*, s. 448; Krş. Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel*, C. V, s. 67; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001, s. 46; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular*, C. I, s. 236-237; Özeydın, "Sencer", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 508.

²⁴ İbnü'l-Esir, Sultan Muhammed'in tahta geçtiği tarihi 548 yılı Safer ayı başları/Nisan 1153 sonları olarak vermektedir. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. XI, s. 143.

Irak Selçuklu Devleti sultanı oldu. Sultan Muhammed ilk iş olarak Has Bey ve maiyetindeki emirleri ortadan kaldırmak oldu. Sarayda bir ziyafet yemeği tertip ederek Has Bey'i, Emir Zengî Candar'ı ve Şümle'yi (ö. 570/1174-75) davet etti. Bu davete giderken bir şeylerin ters gittiğini anlayan Şümle, Has Bey ve Emir Zengî Candar'ı uyardı. Ancak onların gitmelerine engel olamadı. Sultan Muhammed davet yemeğinde Has Bey ve Emir Zengî Candar'ı yaptığı plan gereği öldürttü. Şümle de Sultan Muhammed'e karşı bağlılığına son vererek Hûzistân'a doğru yola çıktı.²⁵

XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hûzistân'ın siyasî hayatında önemli rol oynayan Şümle ve oğulları hakkında kısa da olsa bilgi vermek doğru olacaktır. Adı Aydoğdu b. Küştöğân et-Türkmânî el-Afşârî olan Şümle'nin nisbesinden de anlaşılacağı üzere Avşar boyuna mensuptur. XII. yüzyılın ilk yarısında Deşt-i Kıpçak (Seyhun) boylarında Türkmen boyları ile birlikte Hûzistân bölgesine göç etmiştir.²⁶ Has Bey'in önemli emirlerinden biri olan Şümle onun ölümünün ardından Hûzistân bölgesinde rahat hareket edebilme imkânı bulmuştur. Sultan Muhammed ile Melikşah arasındaki taht mücadelelerinden faydalanarak Hûzistân dışındaki topraklarını genişletme ve bağımsız bir emirlik kurma çabası içine girmiştir. Kısmen başarılı olan Şümle güç kime geçerse safını değiştirerek bölgedeki varlığını sürdürmeyi amaçlamıştır. Bu durum onun Hûzistân topraklarında bağımsız bir emirlik kuramamasına neden olmuştur.

Melikşah bu gelişmelerden sonra Hemedân Kalesi'ndeki muhafızların gevşekliliğinden faydalanarak Hûzistân'a kaçtı. Sultan II. Muhammed ise kardeşinin peşine düşmeyerek onu kendi haline bıraktı. Melikşah, Hûzistân'a vardığında Şümle ondan önce bölgedeki hâkimiyeti sağlamıştı. Nitekim Melikşah'ın Hûzistân'ı ele geçirme planı Şümle'nin Hûzistân'ı ele geçirmesiyle boşa çıktı. Şümle, Melikşah'ın Hûzistân'da bulunduğu süre zarfında gücünü harcamamak adına onunla mücadeleden kaçındı. Melikşah da Irak Selçuklu Devleti tahtına geçmek için burada ordusunu güçlendirmeye gayret ediyordu. Hatta kendisine özel bir sevgi besleyen kız kardeşi Gayher Neseb, ağabeyi Melikşah'a Hûzistân'da bulunduğu sırada, kardeşi Sultan II. Muhammed'e karşı asker toplaması için yüklü miktarda altın ve gerekli eşyalar gönderiyordu. Bunu fark eden Sultan II. Muhammed, Atabeg Ayaz'ı görevlendirerek Melikşah'a gönderilen mallara el koydu.²⁷

Yukarıda bahsedilen olayların yaşandığı sırada Sultan Mes'ûd'un öldükten sonra hapiste tutulan kardeşi Süleymanşah serbest kaldı. Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesi üzerine Süleymanşah Büyük Selçuklu Devleti'nin başına geçti (19 Cemâziyelâhîr 548/11 Eylül 1153). Ancak devlet yönetiminde tecrübesiz olması nedeniyle devleti dağılmaktan kurtaramadı. Bunun üzerine Irak Selçuklu Devleti'nin başına geçmek isteyen Süleymanşah Azerbaycan ve Arrân Atabegî İldeniz (1148-1175)²⁸ ve diğer önde gelen emirlerden Sultan II. Muhammed ile mücadele edebilmek amacıyla yardım istedi. Has Bey

konusunda Sultan II. Muhammed'e karşı menfi tavır takınan İldeniz, Süleymanşah'ın bu teklifini kabul ederek ona yardım etti. Süleymanşah Hemedân'a geldiğinde Sultan II. Muhammed hazırlıksız yakalandı. Süleymanşah'a karşı mücadele edemeyeceğini anlayan sultan, yanındaki emirlerle birlikte Hûzistân'a kaçtı. Burada bir müddet ikamet eden Sultan II. Muhammed Süleymanşah'ın emirler tarafından istenmemesi nedeniyle yeniden Hemedân'a döndü.²⁹ Görüleceği üzere Irak Selçuklu Devleti sultanları da Hûzistân bölgesini kendileri için askerî anlamda "güç toplama" merkezi olarak kullanmıştır. Hûzistân aynı zamanda taht mücadelesi sırasında kendilerini güvende hissettikleri bölge olma özelliğini de taşımaktadır.

Sultan II. Muhammed, halifenin Selçuklu sultanları adına okunmakta olan hutbeyi kaldırması ve bölgede iktaları bulunan Selçuklu emirlerini kovması nedeniyle Bağdat'ı kuşattı. Bunu fırsat bilen İldeniz otorite boşluğundan faydalanarak Melikşah'ı Irak Selçuklu Devleti'nin sultanı ilan etti. Hatta Melikşah taraftarları Hemedân'ın boş kalmasından dolayı başkenti ele geçirdi. Sultan II. Muhammed bu haberi alınca derhal kuşatmayı kaldırıp Hemedân'a geri döndü. Bunun üzerine Melikşah Hûzistân'a; İldeniz de Arrân'a dönmek durumunda kaldı. Hûzistân'da Şümle ile mücadele halinde olan Melikşah, onu etkisiz duruma getirerek bölgenin önemli bir kısmına hâkim oldu.³⁰ Sultan II. Muhammed'in ölmesi üzerine Salgurlulardan Tekle b. Zengî'nin de desteğiyle harekete geçen Melikşah Irak Selçuklu Devleti tahtını ele geçirmek istedi. Bu sırada İldeniz Melikşah'tan önce hareket ederek Arslanşah b. Tuğrul (1160-1177)'u devletin sultanı ilan etti. Şümle önceki mücadelelerde olduğu gibi güçlü olan tarafı destekleme yoluna gitmiş ve Arslanşah'ı desteklemişti. Nitekim Melikşah'ın 555 (1160) yılında İsfahân'da zehirlenerek öldürülmesi Arslanşah'ı rakipsiz bıraktı. Arslanşah, tahta geçme sırasında kendisini destekleyen Şümle'yi mükâfatlandırarak Melikşah'ın oğlu Mahmûd'a atabeg olarak tayin etti. Arslanşah'ın bunu yapmasındaki amacı Melikşah'ın oğlunun herhangi bir isyana girişmesinin önünü kesmek olduğu söylenebilir. Şümle böylelikle Hûzistân topraklarında meşruiyetini de sağlayarak hareket alanını genişletme imkânı bulmuştur.

Şümle 570 (1175) yılında vefat ettiğinde Garşüddîn ve Şerefeddîn Emîrân adında iki oğlunun varlığından bahsedilmektedir.³¹ Şerefeddîn Emîrân'ın Hûzistân'ın siyasî hayatında ve Irak Selçuklu Devleti'nin taht mücadelelerinde etkin olduğu anlaşılmaktadır. Arslanşah b. Tuğrul'un ölümünden sonra İldeniz'in yerine geçen Cihan Pehlivan yanında bulunan Melik Tuğrul'u Irak Selçuklu Devleti tahtına geçirdi. Şerefeddîn ise Hûzistân'da bulunan Melikşah'ın oğlu Melik Muhammed'in atabegliğini yapmaktaydı. Şerefeddîn, siyasî menfaat temin edebilmek amacıyla Melik Muhammed'i Irak Selçuklu tahtını ele geçirmesi konusunda cesaretlendirdi. Hatta İsfahân'a gitmesini ve İsfahân'a vardığında çevredeki emirlerin de ona katılacağını bildiği kendisinin de askerleriyle birlikte ona yardıma geleceğini söyledi. Melik

²⁵ Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 136-137; el-Hüseynî, *Ahbârî'd-devleti's-selçukiyye*, s. 89; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, C. XVIII, s. 92; Râvendî, *Râhatü's-südûr*, C. II, s. 249-250; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. XI, s. 143; Bündârî/Kivameddin Burslan, s. 208; Reşidü'ddîn, *Cami'ü't-tevârih*, s. 151-152; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ (Tabaka-i Selçukiyye)*, (Çev. Erkan Göksu), TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 224-225; Krş. Hüseyin Alyârî, *Azerbaycan Atabegleri (İldenizoğulları) 1146-1225*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1966, s. 13-15; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 205; Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Atabeyler Devleti (1136-1225-ci iller)*, Şarq-Garp, Bakü, 2007, s. 32; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 264; Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dağılıma Sürecinde Hûzistân Avşarları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Merkezi*, C. IV, sy. 18, s. 187-188; Qiyas Şükürov, "Hûzistân Avşar Emirî Şümle ve Ahfâdî", *Tarih Dergisi*, sy. 48, s. 5; a. mlf, "Şümle", *DİA*, EK-2, Ankara 2019, s. 565.

²⁶ Zerküb-i Şirâzî, *Şirâznâme*, (Nşr. İsmâil Vâiz Cevâdî), Çâphâne-yi Dâverpenâh, Tahran, 1350 hş., s. 70; Vassâf, *Tahrîr-i târih-i vassâf*, (Nşr.

Abdülmuhammed Ayetî), Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran, 1346, s. 86; Krş. Lambton, "Aspect of Saljuq-Ghuzz Settlement in Persia", *Islamic Civilisation 950-1150*, ed. D.S. Richards, London, 1973, s. 122.

²⁷ Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 136; Râvendî, *Râhatü's-südûr*, C. II, s. 245; Reşidü'ddîn, *Cami'ü't-tevârih*, s. 149.

²⁸ İldeniz hakkında detaylı bilg için bkz. Gülay Ögün Bezer, "İldeniz Şemseddin" *DİA*, C. XXII, İstanbul, 2000, s. 81-82.

²⁹ Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 139; Râvendî, *Râhatü's-südûr*, C. II, s. 254-255; Bündârî/Kivameddin Burslan, s. 211-212; Müstevfî, *Târih-i güzide*, s. 460; Krş. Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 207-208.

³⁰ Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 142-143; Râvendî, *Râhatü's-südûr*, C. II, s. 259; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. XI, s. 183, 193; Reşidü'ddîn, *Cami'ü't-tevârih*, s. 157; Müstevfî, *Târih-i güzide*, s. 460; Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. VIII, İstanbul 1988, s. 82.

³¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, C. XI, s. 327, 339.

Muhammed İsfahân'a varınca Şerefeddin'in dediği gibi Kafşud b. Kaymaz gibi dönemin önde gelen emirleri Muhammed'e katıldı. Bunu haber alan Cihan Pehlivan derhal İsfahân'a gelerek Muhammed ile karşılaştı. Yapılan savaşta Muhammed mağlûp oldu ve ordusunu güçlendirmek amacıyla Hûzistân'a döndü. Ancak Cihan Pehlivan'dan çekinen Şerefeddin, Melik Muhammed'i Hûzistân'da istemedi. Muhammed bunun üzerine ilk önce Vâsıt daha sonra Salgurlu hânedanı hâkimiyetindeki Fars bölgesine gitti. Fars hâkimi Zengî de korkusundan Muhammed'i Cihan Pehlivan'a iade etti. Muhammed, Sercihân Kalesi'ne hapsedilerek hayatının sonuna kadar orada kaldı (571/1176).³² Hûzistân meliki Muhammed'in bu başarısız girişiminin ardından kaynaklarda Irak Selçuklu meliklerinin Hûzistân'ı askerî üs olarak kullanıp saltanat iddiasına karıştığına dair kayda rastlanılmamıştır.

Sonuç

Hûzistân her ne kadar Selçuklular döneminde siyasî, iktisadî ve ilmî gelişmelerde ön planda olmasa da askerî bakımdan önemini koruduğu görülmektedir. Sultan Melikşah'ın vefatının ardından Büyük Selçuklu Devleti tahtına geçebilmek adına oğulları Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında askerî amaçlarla sıkça kullanılmıştır. Özellikle Berkyaruk, kardeşi Muhammed Tapar'la yaptığı savaşlarda mağlûp olması neticesinde Hûzistân'a gitmiştir. Bölgede ordusunu güçlendirerek kardeşinin karşısına daha güçlü bir şekilde çıkmayı başarmıştır. Üstelik bölgenin hâkimi olan Porsukoğullarının da desteğini alan Berkyaruk zaman zaman onların da kendisine katılmasını sağlamıştır. Irak Selçuklu Devleti saltanat mücadelelerinde de Hûzistân önemli rol oynamıştır. Irak Selçuklu sultanı Mahmûd'un oğulları Melik Muhammed ve Melik Melikşah'ın saltanat mücadeleleri ve sonrasında Irak Selçuklu melikleri tarafından Hûzistân'ın askerî amaçlarla kullanıldığı görülmektedir. Irak Selçuklu melikleri bölgenin hâkimi Şümle ve oğullarının desteğini almak suretiyle saltanat mücadelesini yürütmüştür. Netice itibarıyla Hûzistân konumu gereği Selçuklu tahtında hak iddia eden hânedan mensupları tarafından sıklıkla askerî üs olarak kullanılmıştır.

³² Nişâbüri, *Selçuknâme*, s. 150; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-selçukiyye*, s. 119; Râvendî, *Râhatü's-südüür*, C. II, s. 273; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ* s. 246

v.d.; Merçil, "İldenizliler", s. 90; Şükürova, "Hûzistân Avşar Emiri Şümle ve Ahfadı", s. 12.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, C. I, Ankara, 1945.
- Alyârî, Hüseyin, *Azerbaycan Atabegleri (İldenizoğulları) 1146-1225*, Basılmamış Doktora Tezi, İÜEF, İstanbul, 1966.
- Ayan, Ergin, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dağılıma Sürecinde Hûzistân Avşarları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Merkezi*, C. IV, sy. 18, (ss. 183-195).
- Bezer, Gülay Öğün, "Terken Hatun", *DİA*, C. XL, İstanbul, 2011, (s. 510).
- Bezer, Gülay Öğün, "İldeniz Şemseddin" *DİA*, C. XXII, İstanbul, 2000, (ss. 81-82).
- Bilge, Mustafa L., "Askerimükrem", *DİA*, C. III, İstanbul, 1991, (ss. 493-494).
- Bilgiç, Emine, "Pers Kralı I. Şapur'un Roma İmparatoru Valerianus'u Esir Alması", *MJH*, C. II/2, 25-34.
- Bündârî, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, (Çev. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan Atabeyler Dövleti (1136-1225-ci iller)*, Şarq-Garp, Bakü, 2007.
- Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.
- Hamdullâh Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulüb*, (Nşr. Muhammed Debir Siyâkî), Ketâbhâne-i Tâhürî, Tahran, 1336 hş.
- Hamdullâh Müstevfî, *Târih-i güzîde*, (Nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran, 1364 hş.
- Hasan, H. İbrahim, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit v.dğr.), C. V, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1985.
- Hemedânî, *Tekmilâtü't-târihi't-Taberî*, (Nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim), (Taberî, Tarih içinde), C. XI, Beyrut, t.y.
- Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrikile'l-mağrib*, (Çev. Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul, 2008.
- el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-selcukiyye*, (Çev. Necati Lugal), TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme*, (Nşr. G. le Strange-R. A. Nicholson), Esâtîr, Tahran, 1384 hş.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, C. XV, (Nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-târih*, çev. Abdülkerim Özeydin, C. VIII, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İbn Haldûn, *Kitâbü'l-iber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber*, C. V, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1979.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.
- İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, (Çev. Kıvameddin Burslan), TTK Yayınları, Ankara, 2016.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. XII, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul, 2000.
- İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015.
- Kaya Tan, Pınar, "Câmi'ü't-Tevârih'te Selçuklu Devlet Adamları Hakkındaki Şiirler", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, sy. XVI, (ss. 49-57).
- Kaya Tan, Pınar, "Irak Selçuklu, Abbâsî Hilâfeti ve Büyük Selçuklu Üçgeninde Kudretli Hille Emîri: Dübeyb B. Sadaka", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy. 16, (ss. 225-249).
- Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001.
- Kesik, Muharrem, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2021.
- Lambton, A.K.S., "Aspect of Saljuq-Ghuzz Settlement in Persia", *Islamic Civilisation 950-1150*, ed. D.S. Richards, London, 1973, (ss. 105-125).
- Mîrhând, *Ravzatu's-safâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Çev. Erkan Göksu), TTK Yayınları, Ankara, 2015.
- Merçil, Erdoğan, "Büveyhiler", *DİA*, C. VI, İstanbul, 1992, (ss. 496-500).
- Merçil, Erdoğan, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. VIII, İstanbul, 1988, (ss. 81-110).
- Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, (Nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran, 1939.
- Özeydin, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınları, Ankara, 1990.
- Özeydin, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İÜEF Yayınları, İstanbul, 2001.
- Özeydin, Abdülkerim, "Berîdiler", *DİA*, C. V, İstanbul, 1992, (ss. 501-502).
- Özeydin, Abdülkerim, "Berkyaruk", *DİA*, C. V, İstanbul, 1992, (ss. 514-516).
- Abdülkerim Özeydin, "Dübeyb b. Sadaka", *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, (s. 14).
- Özeydin, Abdülkerim, "Sencer", *DİA*, C. XXXVI, İstanbul, 2009, (ss. 507-511).

- Özaydın, Abdülkerim, “Müeyyidülmülk”, *DİA*, C. XXXI, Ankara, 2020, (ss. 490-491).
- Özaydın, Abdülkerim, “Büyük Selçuklular’ın Hizmetinde Bir Aile: Porsukoğulları”, *Tarih Dergisi*, sy. 71, (ss. 91-113).
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular*, C. I, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013.
- Öztürk, Murat, *Irak Selçuklu Devleti Atabegleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2019.
- Piyadeoğlu, Cihan, “Büyük Selçuklu Devleti Emîri Atabeg Çavlı Sakavu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 38, İstanbul, 2003, (ss. 37-59).
- Râvendî, *Râhatü's-südûr ve ayetü's-sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), C. I-II, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Reşidü'ddîn Fazlullâh, *Cami'ü't-tevârih (Zikr-i târih-i âl-i selçuk)*, (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, C. XVII, (Thk. Muhammed Enes el-Hin, İbrahim Zeybek), Dımaşk, 1434.
- Şükürov, Qiyas, “Hûzistân Avşar Emiri Şümle ve Ahfadı”, *Tarih Dergisi*, sy. 48, (ss. 1-15).
- Şükürov, Qiyas, “Şümle”, *DİA*, EK-2, Ankara, 2019, (ss. 565-566).
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.
- Türkoğlu, Esra, *Büyük Selçuklu Devlet Adamı Müstevfî Mecdü'l-Mülk, Hayatı ve Faaliyetleri (1049-1099)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- Uslu, Recep, “Cündişâpûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul, 1993, (ss. 117-118).
- Vassâf, *Tahrîr-i târih-i vassâf*, (Nşr. Abdülmuhammed Ayetî), Bünyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahran, 1346.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, C. II-III, Dâru Sâdır, Beyrut, 1977.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Ali b. Muhammed ez-Zencî”, *DİA*, İstanbul, 1989, C. II, (ss. 413-414).
- Zahîru'ddîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, (Çev. Ayşe Gül Fidan), Kopernik Kitap, İstanbul, 2018.
- Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, (Nşr. İsmâil Vâiz Cevâdî), Çâphâne-yi Dâverpenâh, Tahran, 1350 hş.

EXTENDED ABSTRACT

Khūzistān, which is home to ancient civilizations, is located in the southwest of Iran. According to Islamic geography writers, Isfahān and Fars are located in the east, Vasit in the west, Jibal in the north and the Persian Gulf in the south. Khūzistān became the center of political, military, economic and scientific developments, especially during the Sassanid period. After the Sassanid kings supported scientific developments, a large university was built in Jundishapur. Over time, institutions such as hospitals and libraries were added to this university.

Khūzistān maintained its importance even after it was conquered by the Muslims. However, the establishment of Baghdad during the reign of Caliph al-Mansūr decreased the importance of the Khūzistān. Baghdad became the scientific and cultural center of the Islamic world. After the Abbasids lost their political authority, Khūzistān was occupied by Tahirids and Saffarids. In addition, the revolts that emerged in the region paved the way for socio-economic collapse. Buwayhids who emerged in Daylam, captured the Fars region in the south of Khūzistān. Shortly after, Khūzistān was captured by the Buyids. Mu'izz al-Dawla captured Baghdad by using Khūzistān as a military base. He established political dominance over the Abbasid caliphate. The struggles that took place between the sons of Adud al-Dawla destroyed the cities of the region. The Khūzistān domination of the Buwayhids continued until the arrival of the Saldjūkids. After that, Khūzistān passed under the rule of the Saldjūkids during the reign of Toghril (I) Beg.

During the reign of Toghril (I) Beg, Khūzistān was given to Hezaresb as a military iqta'. Hezaresb continued the administration of the region until his death. It is understood that the administration of Khūzistān was given to Amir Bursuk during the Malik-Shāh period. After the death of Malik-Shāh, his son Berkyārūk became the sultan of the Great Saldjūkid State. He embarked on a struggle for reign with his brothers. Amir Bursuk died after Berkyārūk became sultan. Amir Bursuk was supporting Berkyārūk, so Bursuk's sons also supported him. Berkyārūk's most important struggle was with his brother Muhammad Tapar. When Berkyārūk came to the throne of the Great Saldjūkid State, he gave Ganja and its environs to his brother Muhammad Tapar as the malik. However, Muhammad Tapar embarked on a rebellion movement against his brother. As a result, Berkyārūk fought with Muhammad Tapar by getting support from Bursuk's sons. But when Berkyārūk was defeated, he had to retreat to Khūzistān. He chose the region as his military base. Then he went to Baghdad and a khutbah was read on his behalf. Five battles took place between Berkyārūk and Muhammad Tapar. When Berkyārūk was defeated, he went to Khūzistān to strengthen his army. As a result of the wars, the lands of Khūzistān and Iraq were given to Berkyārūk, and the lands to the west of Iran were given to Muhammad Tapar.

When Berkyārūk died, Muhammad Tapar became the sultan of the Great Saldjūkid State. Before he died, he appointed his son Mahmūd as heir to the throne. Sandjar did not accept Mahmud's dominance and embarked on a struggle with his nephew Mahmūd. In the war between Mahmūd and Sandjar, Mahmud was defeated and retreated to Isfahān. According to the agreement, Iraq, half of Khūzistān, Isfahān, Hamadhān, Kirmān, Adharbaydjān, Fars, Diyār bakr, Syria and al-Mawsil were given to Mahmud. In addition, Sandjar gave the other half of Khūzistān to Malik Saldjuk Shah as iqta. There were no serious indications that Khūzistān was used as a military base during the periods of Iraqi Saldjūkid State Sultan Mahmud, Toghril I and Malik Saldjuk Shah. Khūzistān was used for military purposes by the reign struggles of Sultan Mahmud's sons Malik Muhammad and Malik Malik-Shāh and by the Iraqi Saldjuk maliks. Has Beg, one of the top bureaucrats of the Iraqi Saldjūkid State, supported Malik Melikshah to become sultan. As a matter of fact, Melikshah became the sultan of the Iraqi Saldjūkid State. However, after he became sultan, he did not care about state affairs and constantly organized entertainment assemblies. Thereupon, Has Beg sent a message to Malik Muhammad who was in Khūzistān, and invited him to Hamadan. After Malik Muhammad came to Hamadan, he killed Has Beg and his amirs and became the solo ruler of the state.

Shumla, one of the important amirs of Has Beg, left Hamadhān and came to Khūzistān. Shumla, a member of the Afshar tribe, came to Khūzistān with the Turkmens from Seyhoun after the second half of the twelfth century. Shumla took advantage of the throne struggles between Sultan Muhammad and Melikshah, and tried to expand his lands outside of Khūzistān and to establish an independent emirate. Shumla, who was successful in this policy, supported the Saldjūkids maliks in the region for its own benefit. After Shumla died, his sons followed the same policy.